

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.112>
УДК 94:[061.2:339.564](477)''18/19''(045)

Ірина Шандра

д-р. іст. наук, проф.

Харківська державна академія культури
61057, Україна, Харків, Бурсацький узвіз, 4

E-mail: irina_shandra@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9092-413X>

ResearcherID Web of Science: AAY-4824-2020

АДМІНІСТРУВАННЯ ЕКСПОРТУ УКРАЇНСЬКОГО ВУГІЛЛЯ ДО ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)*

Період кінця ХІХ — початку ХХ ст. відзначався бурхливим економічним підйомом на українських землях. Перевищення обсягів виробництва над обсягами внутрішнього споживчого ринку спонукало підприємців експортувати вугілля насамперед до найближчих закордонних ринків. Важливим у цьому відношенні визначався ринок Османської імперії. Дослідження експортного напрямку комерційної діяльності українських підприємців стало можливим у результаті залучення широкого спектра джерел: урядові й підприємницькі статистичні довідники, діловодні документи представницьких організацій, статті з тогочасних періодичних видань, архівні матеріали тощо. Експортні дії українських підприємців проаналізовані у статті з погляду впровадження організаційних і логістичних прийомів для реалізації експортних завдань, вивчення світового досвіду та використання найуспішніших і найдієвіших механізмів впливу на процес завоювання іноземних ринків збуту. У праці показано, що українські підприємці вдавалися до найрізноманітніших засобів популяризації своїх товарів: від ділових зустрічей до участі у «Плавучій виставці». У статті робиться висновок, що, попри всі зусилля, українські підприємці мали задовольнитися зростаючим внутрішнім попитом, програвши у експортній конкуренції більш розвиненим країнам. Ідея українських торгово-промислових кіл щодо організації постійного торгового

* Джерела для статті опрацьовано в рамках проєкту: Grant na start “Pamiętniki przedstawicieli elit ekonomicznych jako źródło historii społeczno-gospodarczej ziem ukraińskich (w II połowie XIX w. i na początku XX w.)” Університету Миколая Коперника в м. Торунь, Польща (№ 65/DWNI/2022).

представництва в Константинополі у вигляді торгової палати, що зародилася на початку ХХ ст., була реалізована лише на сучасному етапі взаємовигідних партнерських відносин між Україною й Туреччиною.

Ключові слова: експорт, кам'яне вугілля, українські землі, порт Маріуполь, Османська імперія.

Iryna Shandra

Doctor of History, Professor

Kharkiv State Academy of Culture

4, Bursatsky descent, Kharkiv, 61057, Ukraine

E-mail: irina_shandra@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9092-413X>

ResearcherID Web of Science: AAY-4824-2020

ADMINISTRATION OF UKRAINIAN COAL EXPORTS TO THE OTTOMAN EMPIRE (LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES)

Period in the late 19th — early 20th centuries was a rapid economic recovery in Ukraine. The excess of production over the volume of the domestic consumer market encouraged entrepreneurs to export coal, primarily to the nearest foreign markets. The market of the Ottoman Empire was determined as a important in that respect. The study of the export direction of commercial activity of Ukrainian entrepreneurs became possible as a result of attracting a wide range of sources including Government and business statistical directories, office documents of representative organizations, articles from periodicals of that time, archival materials, etc. The author analyses export techniques of Ukrainian businessmen as one of the components of business culture wich consists of introducing organizational and logistical techniques for export tasks, studying global experience and using the most successful and effective mechanisms to influence the process of invading foreign markets. The paper shows that Ukrainian entrepreneurs had resorted to a variety of tools to promote their products including business meetings and participating in the “Floating Exhibition”. The author concludes that, despite all efforts, Ukrainian entrepreneurs lost in competition with more developed countries and they had to pay attention to the increased domestic demand. The idea of Ukrainian business community to organize a permanent trade mission in Constantinople in the form of a chamber of commerce, which originated in the

early XX century, is implemented at the present stage of mutually beneficial partnership between Ukraine and Turkey.

Keywords: *export, coal, Ukrainian lands, the port of Mariupol, Ottoman Empire.*

Невід’ємним складником що економіки, що дипломатії є експорт. Позитивне сальдо експортно-імпорتنих операцій забезпечує відчутні результати в економічному розвитку країни, посилює її статус на міжнародній арені. Водночас, одним із найважливіших завдань дипломатії усіх часів залишалось прагнення утримати ринки збуту або отримати нові.

Україна й Туреччина є обопільно вигідними економічними партнерами. У лютому 2020 р. відбувся Українсько-турецький діловий форум за участі президентів обох держав, дипломатичного представництва Туреччини в Україні, представництв іноземних компаній в Україні та інших зацікавлених учасників. Цей бізнес-форум став найбільшим у історії двох країн¹. Співпраця між нашими державами у економічній площині поглиблюється з року в рік: так, 3 лютого 2022 р. Україна й Туреччина підписали угоду про створення зони вільної торгівлі². Угода набуде чинності 2023 р. за умови, що її успішно ратифікують парламенти двох країн. За 2019 р. торговельний обіг між країнами збільшився порівняно з попереднім роком на 22,3% і становив майже 5 млрд дол. США, на 2021 р. цей показник суттєво зріс, досягши рекордної позначки в 7,5 млрд дол. США³.

Торгівля між Україною й Туреччиною має довготривалу спільну історію. Наприкінці XIX — на початку XX ст. українська економіка демонструвала швидкі темпи зростання. Більшість українських земель у той час перебували у складі Російської імперії, формуючи Південний і Південно-Східний економічні райони — дуже багаті у промисловому значенні території. Українські підприємці намагалися налагодити експорт кам’яного вугілля до Туреччини на постійній основі. Науковий інтерес становить дослідження специфіки турецького ринку наприкінці XIX — на початку XX ст., реалізованих експортноорієнтованих заходів для просування українського палива на близькосхідний ринок та причин обмеженості цих операцій. Відповіді на ці питання будуть мати як науково-теоретичне, так і практичне значення.

Експортні заходи, які застосовували українські підприємці для просування кам’яного вугілля на ринок Османської імперії, можна простежити на основі таких видів джерел: статистичні збірники підприємницьких організацій («Статистический ежегодник Совета Съездов представителей промышленности и торговли»), діловодні матеріали представницьких організацій (численні «Труды съездов...», «Отчеты...», «Доклады комис-

сий...» тощо), аналітичні й інформативні статті з тогочасних періодичних видань⁴. Особливо виділимо матеріали, які були зібрані й опубліковані гірничопромисловцями українських земель під назвою «Экспорт заграницу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России» (в 5 ч.)⁵. Значний інтерес для теми дослідження мають перші два випуски, у яких наведено заходи представницької корпорації із питань експорту, статистично-економічний опис країн Близького Сходу, зокрема й ретельний аналіз турецького ринку.

Проблема експорту українських багатств розглядалася вітчизняними істориками в різні історичні часи: імперські (П. І. Фомін), радянські (В. В. Крутіков), сучасні (І. М. Жиленкова, О. Є. Пилипенко та ін.)⁶. Для підготовки статті були залучені матеріали турецького дослідника Х. Чапраз з університету імені Сулеймана Демірала (Анкара)⁷.

У більшості європейських і американських досліджень інформацію про українські губернії на межі ХІХ–ХХ ст. подано в загальному контексті розвитку Російської імперії у пореформений період, автори відстежують динаміку основних промислових показників, особливості фабричного законодавства та головні напрями урядової політики⁸. Загалом, згадки про українські землі цього періоду розвитку на сторінках світової історіографії не можна вважати численними, проте їх завжди супроводжують визначення як регіону «найрозвиненішого», «технічно оснащеного», «співзвучного у своєму розвитку світовим і європейським тенденціям».

Проблема експорту українського вугілля до Туреччини у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. не набула належного висвітлення в українській історіографії. Матеріали, що зустрічаються, підпорядковані, переважно, іншим науковим завданням. На основі комплексу опублікованих джерел та фахових досліджень українських і закордонних істориків у цій статті аналізуються експортний потенціал українського вугілля для ринку Османської імперії у визначений період, дії консульських та інших урядових установ у справі сприяння експорту, а також експортно орієнтовані заходи представницьких організацій підприємців.

Ринок Османської імперії та українське паливо: експортний потенціал. Константинополь у всі часи був торговим центром світового масштабу. На порубіжжі ХІХ–ХХ ст. місцева і транзитна торгівля зробили турецькі протоки Босфор і Дарданелли одними з найважливіших центрів розвитку торгівлі і світового торгового флоту. Порт Константинополя «Золотий Ріг» на той час був найбезпечнішим місцем корабельних стоянок. На межі століть він був перебудований і дообладнаний у такий спосіб, що за кількістю й тоннажем кораблів став найбільшим у басейні Середземного моря, перевищуючи за цими показниками Марсель

і Геную. Значення Туреччини як ринку для іноземних товарів упродовж століття постійно збільшувалося: з 1880 р. по 1905 р. ввіз іноземних товарів суттєво зріс — на 42%⁹.

Серед українських експортних товарів продукція важкої промисловості, переважно гірничої, викликала найбільші сподівання в українських експортерів та найбільші очікування — у турецьких споживачів. Якість та асортимент українського вугілля, територіальна близькість районів видобутку до ринків збуту, у сподіваннях промисловців, мали би забезпечити успішний результат у конкуренції з англійським вугіллям. Англійське паливо настільки утвердилося в Близькосхідному регіоні, що лише за 1900 р. увіз його до Туреччини становив 394 тис. т (24,4 млн пудів)¹⁰.

Спроба експорту українського вугілля до Туреччини була здійснена у травні 1892 р., коли одна з найбільших акціонерних компаній Донбасу («Гірниче і промислове товариство на Півдні Росії») відправила з Маріуполя до Константинополя велику партію палива найкращої марки. Однак задум зазнав фіаско: донецьке вугілля не змогло конкурувати з англійським через низьку собівартість останнього, організаційну розвиненість і дешевизну фрахтів із Великої Британії¹¹.

У питаннях завоювання турецького ринку підприємці українських земель часто переадресовували проблемні моменти в бік уряду Російської імперії, розраховуючи на його дієву підтримку у справах експорту¹². Ситуація суттєво загострилася на початку ХХ ст., коли наочним стало перевищення видобутку вугілля над рівнем споживання¹³.

За економіко-географічним положенням Донецький кам'яновугільний басейн по відношенню до країн чорноморського узбережжя займав таку ж позицію, як кам'яновугільний басейн Великої Британії — до країн Північного моря. Константинопольський ринок споживання палива більше тяжів до Донецького басейну, ніж до англійських кам'яновугільних копалень¹⁴. З англійських портів пароплави здійснювали рейс до Константинополя за 10–11 діб, тоді як з Маріуполя (український порт на Азовському морі) — за 2,75 доби¹⁵. Такі розрахунки наочно свідчили про близькість турецького ринку до українських родовищ і вражаючи віддаленість від англійських. Потужності копалень Донбасу були настільки значними, що експорт не порушував інтересів внутрішнього споживчого ринку, а різноманітність марок і якість українського вугілля відкривали перспективи успішної конкурентної боротьби з англійським паливом¹⁶. Проте, на турецькому ринку настільки утвердилося англійське вугілля, що завоювання нового ринку збуту можливе було тільки за умови продуманих організованих дій.

Питання вивозу товарів гірничопромислового Півдня до Туреччини вперше прозвучало на з'їздах гірничопромисловців у дещо опосе-

редкованому форматі: на XV з'їзді підприємців у Харкові (1890 р.) було порушено питання «про заходи щодо розвитку торгового флоту й торгівлі вугіллям Азовським і Чорним морями і про покращення судноплавства по річках Дінцю, Дону й Дніпру»¹⁷. Попередні розрахунки підприємців показували, що вартість донецького вугілля (у порту Константинополя) була близько 17–19 коп. за пуд — це приблизно стільки ж, скільки й англійське. Проте, як читаємо у звітах підприємців, для успішної конкуренції необхідно, «щоб новий товар був дешевшим за старий і поборов звичку»¹⁸. На думку підприємців, конкуренція українського вугілля з англійським у Константинополі була б успішною тільки за умови урядової експортної премії у розмірі 4 коп. на вивезений пуд (ця премія мала би покрити різницю в ціні, економічно обґрунтоване зниження цін, непередбачувані витрати тощо)¹⁹. У своїй аргументації гірничопромисловці вживали й народне прислів'я, що «боротися із супротивником слід або рівнозначною, або кращою зброєю». На жаль, практичної реалізації ця ідея не набула, повернутися до проблем експорту підштовхнуло перевиробництво на кам'яновугільних копальнях і перевищення внутрішнього попиту в середині 90-х рр. XIX ст.

Наприкінці 90-х рр. XIX ст., коли імперський уряд перейшов до політики протекціонізму, підприємці Південного економічного району знову наголошували на своїй готовності розгорнути торгівлю вугіллям у Константинополі. Для цього, на їхню думку, уряд мав здійснити суттєві капіталовкладення в розвиток інфраструктури Півдня, а саме: дообладнати за казенний кошт Маріупольський порт, збудувати вугільну гавань у Одесі, надати експортні премії, знизити залізничні тарифи зі станцій відправлення до Маріупольського порту, зменшити податковий тиск на видобувну промисловість, знизити або зовсім скасувати численні міські й портові збори та ін.²⁰

Гірничопромисловці не полишали своїх експортних спроб і в подальшому²¹. Упродовж 1901 р. тривала робота спеціальної комісії гірничопромисловців щодо «обговорення проєкту організації контори для вивозу мінерального палива через порти Азовського й Чорного морів на Балканський півострів і за кордон»²². Вивіз українського вугілля до Константинополя зараховувався експертами до питань першочергового значення, а сприяння уряду мало втілюватися в таких заходах: встановлення спеціального зниженого залізничного вивізного тарифу від усіх станцій відправлення вугілля до Маріупольського порту; звільнення експортованого вугілля від портових зборів; сприяння міністерства фінансів і міністерства закордонних справ, а також консульств і дипломатичних представництв²³. Хоча би часткова реалізації цих заходів, на думку підприємців, «надала б усі шанси зайняти міцні позиції на вугільних ринках Константинополя»²⁴.

Вивіз українського антрациту до Туреччини за даними Харківського комітету з перевезень гірничозаводських вантажів був незначним: 1908/1909 рр. — відсутній, 1910 р. — 218 тис. пудів, 1911 р. — 543 тис. пудів, 1912 р. — 1 259 тис. пудів, 1913 р. — 176 тис. пудів²⁵. Загалом, за перші півтора десятиліття ХХ ст. експорт українського мінерального палива до Туреччини склав 2,6 млн пудів (26% від усього експорту українського палива за кордон)²⁶.

Експорт інших українських товарів важкої промисловості мав спорадичний характер. У 1906 р. один із українських заводів продав до Туреччини 500 тис. пудів рейок. Цей приклад можна вважати скоріше випадковістю, оскільки угоду було підписано за дуже низькими цінами²⁷. Експорт товарів металургійної промисловості міг бути успішним тільки за умови об'єднання всіх українських металургійних підприємств у центральний орган торгівлі залізними виробами, а також масштабної урядової підтримки.

Консульські та інші урядові установи у справі сприяння експорту. У сфері зовнішньої торгівлі пореформений період вимагав від Російської імперії проведення кардинальних перетворень. У питаннях експорту не було дрібниць, а формальна на перший погляд річ легко ставала причиною серйозних незручностей. Так, на початку 1912 р. Союз оптових торговців цукром у Лондоні ухвалив резолюцію «не купувати російський цукор врожаю 1912–1913 рр.». Щодо цієї ухвали британців Всеросійське товариство цукрозаводчиків (м. Київ) отримало листи від міністерства торгівлі і промисловості. Суть невдоволення закордонних партнерів зводилася до невідповідної ваги мішків: «мішки мали бути вагою не менше 850 г та містити 6,5 пудів чистої ваги»²⁸. Це один із багатьох курйозних моментів, які, попри формальний характер, мали бути враховані експортерами. На необхідності продуманого ставлення до експорту влучно наголошував відомий одеський підприємець С. І. Соколовський: «Експорт — це не Росія, де “ліс рубають — тріски летять”, експорт це — закордон, де кожну трісочку підбирають, де не тільки два відсотка, чверть відсотка має значення та, кинуті на терези, рухають або затримують торгівлю»²⁹.

На середину ХІХ ст. Російська імперія не мала окремих установ, які би спеціалізувалися на вивченні світового ринку та поживавленні експортних операцій. На одній з економічних нарад прозвучало: «експорт у нас пасинок, про якого ніхто не турбується, і ніхто не хоче турбуватися»³⁰. Опосередковано займалися питаннями експорту відділ торгівлі, відділ торгового мореплавства, відділ торгових портів у міністерстві торгівлі і промисловості. У інших відомствах — тарифні установи, головне управління необкладаних зборів і казенного продажу напоїв (міністерство

фінансів), порайонні комітети з вивозу отоварів (міністерство шляхів сполучення) та деякі інші установи. До певної міри такий стан речей мав об'єктивне підґрунтя, адже сам характер експорту Російської імперії упродовж тривалого часу не потребував спеціальних форм для його успішної реалізації. Причини такого явища полягали в наступному: по-перше, головними статтями зовнішньої торгівлі були переважно сировинні сільгосптовари, а тому, як мінімум за обсягом експортованих товарів, імперія не зустрічала суттєвої конкуренції з боку інших країн; по-друге, зростаюча промисловість не потребувала масштабних зовнішніх ринків, поступово насичуючи величезний внутрішній ринок.

Враховуючи умовну «нескладність» питань експорту, всі вони вирішувалися офіційними державними установами з питань зовнішньої торгівлі та консульськими представництвами Російської імперії за кордоном, які поряд зі своєю дипломатичною роботою здійснювали комплекс заходів щодо просування російських товарів на міжнародних ринках.

Найстарішим державним інститутом сприяння експорту та упродовж тривалого часу практично єдиним джерелом інформації про закордонні ринки збуту були консули. Їхні дії були покликані покращити, полегшити й розширити торгові відносини своєї країни з країною-партнером; як зазначалося в консульському статуті, вони мали «спостерігати за охороною в недоторканності всіх прав, наданих існуючими трактатами російському прапору й торгівлі»³¹. Консули мали постійні контакти з міністерствами закордонних справ та промисловості й торгівлі.

Об'єктивно, що робота консулів не могла охопити весь масштаб і всі нюанси торгових угод, їхнє «сприяння» з часом стало недостатнім для успішного захисту торговельних інтересів країни. Це розуміння було і серед правлячих, і серед торгово-промислових кіл. Торгово-промисловий з'їзд у Москві 1882 р. порушив проблему оптимізації роботи консулів. Від імені з'їзду до уряду було направлено клопотання про розширення компетенції європейських консулів у сфері торгівлі, призначення їм помічників зі спеціальною комерційною освітою³².

Як особи офіційні, консули не могли брати безпосередньої участі у справах торгівлі чи промисловості. Враховуючи цю обставину, імперським урядом був запроваджений інститут урядових комерційних агентів, діяльність яких обмежувалася тільки економічними питаннями суто довідкового характеру. Функції захисту інтересів російських підданих у адміністративних установах іноземних держав залишилися в компетенції дипломатичних представництв. Комерційні агенти мали тримати урядові установи в курсі справ щодо змін торгового законодавства, адміністративних і судових нововведень іноземних держав, удосконалень у сфері промисловості й комерції, коливань попиту і пропозиції на ринках збуту,

умов конкуренції та безлічі інших аспектів, які були необхідними не тільки для практичних дій експортерів, а й відповідних урядових заходів щодо захисту інтересів торгівлі і промисловості Російської держави.

На початку ХХ ст. міністерством торгівлі і промисловості було запроваджено посади торгових агентів у чотирнадцятьох районах, серед них і в Константинополі³³. Підприємці радо вітали такі дії уряду і пропонували запровадити за кордоном посади комерційних агентів із різних галузей зовнішньої торгівлі, які б утримувалися представницькими організаціями підприємців³⁴.

Ускладнення умов товарообігу між країнами світу викликали появу установи, яка не тільки збирала торгово-промислову інформацію, а й була частиною апарату управління аби швидко й ефективно реагувати на мінливу торговельну кон'юнктуру й коливання світового ринку. Такою установою стала Довідкова частина із зовнішньої торгівлі при відділі торгівлі міністерства торгівлі і промисловості. Вона була організована в 1910 р. за зразком подібних структур країн Західної Європи, почала свою роботу майже одночасно із запровадженням урядових комерційних агентів. Довідкова частина опрацьовувала донесення консулів з економічних питань, звіти урядових комерційних агентів, інформацію із закордонних періодичних видань, повідомлення іноземних торгових палат і представництв приватних торгово-промислових фірм тощо. Увесь отриманий матеріал Довідковою частиною систематизувався й подавався для широкого загалу у вигляді спеціальних бюлетенів, за потреби готувалися відповіді на запити установ, організацій або окремих осіб.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. ситуація у світовій торгівлі змінюється, і сировинно орієнтована структура експорту Російської імперії стає все більше невиправданою, а відсутність цілісної та ефективної системи просування власних товарів на закордонних ринках — усе більш відчутною. З інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва у країнах Америки та Західної Європи з'явилися сильні конкуренти товарам із Російської імперії. У зв'язку з цим загострилися питання прибутковості зовнішньої торгівлі та виникла потреба в посиленні захисту інтересів експорту як із боку урядових установ, так і громадських економічних організацій.

Підприємницькі організації у справі сприяння експорту. Активну експортно орієнтовану роботу здійснювали й самі підприємницькі об'єднання. Різноманітну діяльність щодо просування українських товарів на ринок Туреччини розгорнули представники кам'яновугільної промисловості. Так, влітку 1893 р. за ініціативою члена З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (м. Харків) М. С. Авдакова в Константинополі було відкрито вугільний склад, який діяв упродовж 1893–1894 рр.³⁵ Проте

помітних успіхів у конкурентній боротьбі з англійським вугіллям досягти не вдалося. Попри всі урядові поступки, донецьке вугілля в портах Туреччини все одно було дорожчим, влдночас, англійським експортерам була притаманна більш кваліфікована організація торгівлі.

У 1902 р. для вивчення закордонних ринків була організована закордонна експедиція гірничопромисловців із досить вагомим бюджетом — 10 тис. руб.³⁶ Турецький паливний ринок вивчав гірничий інженер М. С. Авдаков. Щорічне споживання палива в регіоні Причорномор'я становило 600 млн пудів, тому висновок експедиції щодо можливого експорту українського вугілля був позитивним³⁷. Проте, як жартували підприємці, цей «закордонний вояж» не мав практичних результатів. Основна причина безплідності всіх цих спроб полягала і у відсутності урядової підтримки, і у відсутності комерційної організації, яка би здійснювала цю вивізну торгівлю.

Цю прогалину намагалися заповнити шляхом заснування кам'яно-вугільної та залізоторгової біржі в Харкові влітку 1902 р.³⁸. Харківський біржовий комітет підготував проєкт статуту Акціонерного товариства для вивозу за кордон донецького кам'яного вугілля, коксу й антрациту³⁹. Проте сама сутність біржі як економічної установи виявилася неефективною для заснування комерційної експортної організації. Досить успішно біржа виконувала функцію інформування експортерів про ціни на паливо на ринку Туреччини: двічі на тиждень у «Бюлетені...» біржі наводилися відповідні відомості⁴⁰. На цьому біржове сприяння експорту закінчувалося.

Чергова спроба налагодити постійний експорт до Туреччини гірничопромислових товарів належала банківським структурам, які на початку ХХ ст. усе більше цікавилися промисловими цінностями українських губерній. Так, Харківське відділення міжнародного банку організувало «Південно-Російське товариство внутрішньої та експортної торгівлі антрацитом» («Юрвета»). За участі новоствореного товариства було налагоджено регулярне постачання донецького антрациту до Північної Італії (Генуя) та кам'яного вугілля й коксу до Південної Італії (Неаполь). На турецькому ж ринку домінуючим так і залишилося англійське паливо.

Найцікавіше й нестандартне бачення популяризації товарів українських губерній проявили експортери під час так званої «Плавучої виставки». Цей пафосний і масштабний захід організувало Російське товариство пароплавства й торгівлі на одному з найкращих пароплавів «Імператор Микола II» восени 1909 р., під час якого з виставкою промислових товарів передбачалося відвідати портові міста Болгарії (2 міста), Туреччини (15 міст), Греції (1 місто) та Єгипту (2 міста).

В Османській імперії учасники виставки мали змогу відвідати аж 15 портів, а саме: Константинополь, Дарданелли, Асон, Салоніки, Суди,

Яффа, Хайфа, Бейрут, Тріполі, Александретта, Мерсіна, Смирна, Самсун, Керасунд і Требизонд⁴¹. Кожен із портів мав для українських виробників певний комерційний інтерес. Найбільшу зацікавленість торговців паливом викликали ринки Константинополя та Смирни. Шахтовласники намагалися ознайомити споживачів з усім неймовірно багатим асортиментом мінерального палива Донбасу, представити на розсуд покупців і маловідомі в цьому регіоні види палива, наприклад: антрацит і напівантрацит.

У кожному із запланованих міст був організований місцевий комітет, який здійснював усю підготовчу роботу. Запрошення на виставку поширювалися безкоштовно; організатори намагалися визначити дні відвідування для широкої публіки і для торговців окремо, влаштовували спільні наради представників місцевого купецтва з учасниками виставки для обміну думками щодо заходів, необхідних для поживлення експортних відносин. Учасники виставки, своєю чергою, збирали необхідні відомості про місцевий ринок палива.

Свою експозицію гірничопромисловці представили у вигляді спеціально облаштованої вітрини, яка мала вигляд підземної частини кам'яновугільного рудника зі зразками товарів гірничої й гірничозаводської промисловості (вугілля, метали, руди, сіль, кокс, брикети тощо). Значна частина зразків товарів була розсортована по ящиках і роздавалася як пробники зацікавленим споживачам тих портів, куди заходив пароплав Плавучої виставки. Крім того, гірничопромисловці Донбасу підготували та опублікували французькою мовою брошуру "L'industrie minière et métallurgique" («Гірнична і металургійна промисловість»), у якій наводився короткий опис географічного положення Донецького кам'яновугільного басейну, а також відомості про виробу гірничої й гірничозаводської промисловості. У додатках до брошури наводилися карта кам'яновугільних родовищ українських земель та діаграми розвитку гірничої й гірничозаводської промисловості. Ще одна брошура "Liste des expéditeurs" («Список відправників») містила перелік усіх відправників палива, солі, руд і металів з указівкою станцій відправлення й можливої потужності виробництва⁴². Вітрина гірничопромисловців «мала оригінальний та ефектний вигляд», адже, крім експонатів, була прикрашена діаграмами, декораціями та картинами на склі⁴³.

За оцінкою проф. П. І. Фоміна, «виставка була організована широко й раціонально»⁴⁴. З консульськими й дипломатичними установами була проведена підготовча робота щодо можливого сприяння з їхнього боку справі експорту. Виставку супроводжував уповноважений від гірничопромисловців інженер М. Д. Кречунеско, який надавав вичерпну інформацію зацікавленим споживачам щодо якості товарів та умов доставки. Інженер П. А. Пальчинський завчасно до заходу Плавучої виставки в той

чи інший порт здійснював інформаційну кампанію серед місцевих споживачів.

Цей захід, безперечно, підвищив зацікавленість споживачів Близького Сходу українськими товарами. Готовність сприяти експорту донецького палива висловлювали представники Константинопольського відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку, а також посол Російської імперії у Константинополі М. В. Чариков⁴⁵.

Під час виставки до представників гірничопромисловців надходили численні звернення від турецьких споживачів щодо отримання ними безоплатних зразків, оплачуваних пробних зразків та оплачуваних пробних партій вугілля. За підсумками виставки до гірничопромисловців українських губерній надійшла значна кількість пропозицій щодо поставок великих партій вугілля, запитів про ціни й умови закупівлі (наприклад, від товариства Оттоманської залізниці Смирна–Кассаба, товариства Східних залізниць).

Загалом, як зазначено в діловодних матеріалах представницької організації гірничопромисловців, було «започатковано серйозні відносини з урядом Туреччини»⁴⁶. Голова парламенту Туреччини Риза-Ахмет, який відвідав виставку, висловив готовність сприяти поширенню українського вугілля для опалення громадських і урядових будівель у Константинополі.

Поширеною формою представництва економічних інтересів у Європі та світі наприкінці XIX — на початку XX ст. були торгові палати. У Константинополі розміщувалися торгові палати Франції, Італії, Великої Британії та Греції, які виступали головними торговими провідниками інтересів цих країн на ринку Османської імперії. Із значним відставанням від провідних країн світу генеральне консульство Російської імперії у Туреччині почало роботу над створенням російського торгового бюро⁴⁷.

У 1909 р. гірничопромисловці українських губерній за посередництвом своєї представницької корпорації — З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії — розпочали консультації з російським посольством у Константинополі з приводу заснування тут Російської торгової палати. Крім того, були налагоджені контакти з турецькими підприємствами, зацікавленими в експорті мінерального палива з українських губерній⁴⁸. Першим етапом цього процесу стало відкриття в 1910 р. Постійного Російського торгового комітету в Константинополі. Він складався з російських та іноземних підданих, очолив його російський генеральний консул у Константинополі. На щотижневих зібраннях комітету аналізувався стан місцевих ринків, поточні економічні питання, комерційні пропозиції та запити приватних фірм. Відкриття в Константинополі Російської торгової палати усіма зацікавленими сторонами визнавалося необ-

хідним заходом, але за умови суттєвого поштовху експорту до Туреччини. На жаль, процес заснування в Константинополі Торгової палати просувався вкрай повільно. Українські експортери змушені були шукати інші ринки збуту і втратили зацікавленість у створенні цієї інституції.

* * *

Наприкінці XIX — на початку XX ст. зростають обсяги світової торгівлі, активним учасником якої виступала Османська імперія, а турецький ринок виглядав привабливим напрямом в очах багатьох світових експортерів. В історії українських земель цей час теж характеризується пришвидшеними темпами в гірничодобувній та металургійній галузях. Економіко-географічні обґрунтування українських підприємців та зацікавленість турецьких споживачів свідчили про значні переваги експорту українського вугілля на ринок Османської імперії. Однак український експорт на ринку Туреччини спіткали численні невдачі. Впливові світові виробники, особливо Велика Британія, вже зайняли міцні позиції у регіоні й не збиралися ними поступатися навіть за явних переваг продукції інших країн.

На початку XX ст. стає очевидним, що недостатньо просто мати якісний товар. Експорт був пов'язаний з багатьма заходами організаційно-підприємницького, урядового й міждержавного рівнів. Українські експортери намагалися організувати склади власних товарів на території Туреччини, відряджали комерційно-дослідні експедиції, залучали до експортних процесів дипломатичні представництва, біржі, виступали засновниками спеціальних товариств для експортної торгівлі, брали участь у міжнародних торгово-промислових виставках, намагалися активізувати процес відкриття в Константинополі Торгової палати Російської імперії. Попри всі ці зусилля, очевидним було їхнє значне організаційне відставання від довершеної англійської експортної системи, з якою конкурувати було дуже складно. Російська імперія загалом та українські землі у її складі на початку XX ст. перебували лише на етапі розробки довготривалої стратегії експорту, лише вивчали світовий досвід і намагалися започаткувати певні організаційні форми експортної торгівлі.

На сучасному етапі Туреччина займає перші позиції у переліку імпортерів українських товарів. Проте наявні показники двосторонньої торгівлі є меншими за реально можливі. Основними товарами українського експорту до Туреччини є кам'яне вугілля, метал, залізна руда та продукція харчової промисловості.

Поглиблення співпраці між Туреччиною й Україною в торгівельній сфері відповідає стратегічним інтересам обох країн. При Торгово-промисловій палаті України діє Українсько-турецька ділова рада, Стамбульська

торгова палата періодично збирає турецько-українські бізнес-форуми. У підприємницьких колах активно обговорюються питання збільшення товарообігу між країнами, розширення торгово-економічного й інвестиційного двостороннього співробітництва в рамках міждержавної угоди від 3 лютого 2022 р. про зону вільної торгівлі.

¹ Укрінформ: Українсько-турецький бізнес-форум став найбільшим в історії двох країн — президент ТПП. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2868850-ukrainskotureckij-biznesforum-stav-najbilsim-v-istorii-dvoh-krain-prezident-tpp.html> (дата звернення: 28.07.2022).

² Україна й Туреччина лібералізували торгівлю. *Урядовий Кур'єр*. 5 лютого 2022. <https://web.archive.org/web/20220207155243/https://ukurier.gov.ua/uk/articles/ukrayina-j-turechchina-liberalizovali-torgivlyu/> (дата звернення: 25.09.2022).

³ Укрінформ: Українсько-турецький бізнес-форум став найбільшим в історії двох країн — президент ТПП. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2868850-ukrainskotureckij-biznesforum-stav-najbilsim-v-istorii-dvoh-krain-prezident-tpp.html> (дата звернення: 28.07.2022); Україна–Туреччина: Нові можливості для співпраці. URL: <https://www.cci.zp.ua/presscentr4/novosti4/6128-ukrajina-turechchina-novi-mozhливosti-dlya-spiвpratsi> (дата звернення: 12.09.2022); Україна й Туреччина лібералізували торгівлю. *Урядовий Кур'єр*. 5 лютого 2022. <https://web.archive.org/web/20220207155243/https://ukurier.gov.ua/uk/articles/ukrayina-j-turechchina-liberalizovali-torgivlyu/> (25.09.2022).

⁴ Статистический ежегодник 1912 г. (Совет съездов представителей промышленности и торговли). Ч. 3. Торговля. Пути сообщения. Санкт-Петербург: [Б. и.], 1913. [разд. паг.]; Труды XXXV съезда горнопромышленников Юга России. Т. 2. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1911. [разд. паг.]; Доклад комиссии XXIX съезду горнопромышленников Юга России по 9-му вопросу программы: О развитии отечественного судостроения и торгового мореплавания в связи с развитием каменноугольной и железной промышленности. И. С. Каннегиссер (ред.). Харьков: Коммерческая типография, 1905. [разд. паг.].

⁵ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Н. Ф. фон Дитмар (ред.). Вып. 1. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1911. [разд. паг.]; Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Н. Ф. фон Дитмар (ред.). Вып. 2. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1911. [разд. паг.]; Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Н. Ф. фон Дитмар (ред.). Вып. V. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1913. 16 с.

⁶ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Т. II. История горной и горнозаводской промышленности Юга России от восьмидесятых гг. прошлого века до войны 1914 года. Харьков: Издательство «Хозяйство Донбасса», 1924. 202 с.; Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. 172 с.; Жиленкова І. Структура та динаміка експорту зернової продукції з України (кінець XIX — початок XX ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2015. Вип. 24. С. 42–48; Пилипенко О. Україна у зовнішньоекономічних зв'язках Російської імперії з країнами Близького і Далекого Сходу в перші десятиліття XX ст. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. 2007. № 12. С. 119–133.

⁷ Чапраз Х. Русско-турецкие торговые связи на рубеже XIX–XX веков. *Евразийский международный научно-аналитический журнал*. 2010. URL: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3055>

⁸ McKay J. P. *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913*. Chicago, London: University of Chicago Press, 1970. 396 p.; Puttkamer Jo. von. *Fabrikgesetzgebung in Russland vor 1905: Regierung und Unternehmerschaft beim Ausgleich ihrer Interessen in einer vorkonstitutionellen Ordnung*. Köln; Weimar; Wien, 1996. 506 p.

⁹ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 2. С. 173.

¹⁰ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 11.

¹¹ Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. С. 108.

¹² Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 3.

¹³ Там же. С. 8.

¹⁴ Отчет председателя экстренного съезда горнопромышленников Юга России горного инженера т. с. И. И. Зеленцова. Харьков: Типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1903. С. 9.

¹⁵ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 8.

¹⁶ Труды XXVII съезда горнопромышленников Юга России. Т. 1. Харьков: Типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1903. С. 48.

¹⁷ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 1.

¹⁸ Там же. С. 2.

¹⁹ Там же. С. 4.

²⁰ Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. С. 108, 109; Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. V. С. 4.

²¹ Шандра І. Торгово-промислова статистика представницьких організацій підприємців українських губерній (друга половина XIX — початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 3. С. 134–144. С. 137.

²² Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 5.

²³ Постановления экстренного съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове 15–23 января 1902 г. *Горно-заводской листок*. 1902. № 3. С. 5445–5447. С. 5445.

²⁴ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 122.

²⁵ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Т. II. С. 72.

²⁶ Там же. С. 73.

²⁷ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 90.

²⁸ Из деятельности Правления Всероссийского общества сахарозаводчиков. *Вестник сахарной промышленности*. 1912. № 18. С. 666–670. С. 669.

²⁹ Совещание по вопросу о ближневосточном экспорте с участием командированной Министерством торговли и промышленности комиссии на Ближний Восток для изучения ближневосточных рынков. *Торгово-промышленный Юг*. 1912. № 5. С. 69–88. С. 81–82.

³⁰ Соколовский С. И. Экономическая политика Юга России. Одесса: Типография А. М. Швейцера, 1916. С. 8.

³¹ Устав консульский. *Свод законов Российской империи*. Т. 11, ч. 2. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1887. С. 316.

³² Резолюции высочайше разрешенного торгово-промышленного съезда. Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина, 1883. С. 32.

³³ Шимановский В. Ю., Лейтес К. С. Правительственные учреждения и организации, обслуживающие в России и Германии вопросы экспорта. Санкт-Петербург: Типография Редакции периодических изданий министерства финансов, 1913. С. 11.

³⁴ Третий Всероссийский съезд представителей биржевой торговли и сельского хозяйства. *Промышленность и торговля*. 1909. № 4. С. 271–273. С. 271.

³⁵ Местные известия. *Горно-заводской листок*. 1893. № 10. С. 1538.

³⁶ Отчет председателя экстренного съезда горнопромышленников Юга России горного инженера т. с. И. И. Зеленцова. Харьков: Типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1903. С. 11.

³⁷ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Т. II. С. 66.

³⁸ Шандра І. О. Харківська кам'яновугільна та залізоторгова біржа (1902–1917 рр.). *Історія та географія: збірник наукових праць*. 2012. № 43. С. 157–162.

³⁹ Доклад комиссии ХХІХ съезду горнопромышленников Юга России по 9-му вопросу программы: О развитии отечественного судостроения и торгового мореплавания в связи с развитием каменноугольной и железной промышленности. И. С. Каннегиссер (ред.). Харьков: Коммерческая типография, 1905. С. 3.

⁴⁰ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 71.

⁴¹ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Т. II. С. 72.

⁴² Труды XXXV съезда горнопромышленников Юга России. Т. 2. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1911. С. 19.

⁴³ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 2.

⁴⁴ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Т. II. С. 71.

⁴⁵ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 2.

⁴⁶ Труды XXXV съезда горнопромышленников Юга России. Т. 2. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1911. С. 19.

⁴⁷ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 17.

⁴⁸ Труды XXXIV съезда горнопромышленников Юга России. Т. 1. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1910. С. 29.

REFERENCES

1. Chapraz, H. (2010). Russko-turetskie torgovye svyazi na rubezhe XIX–XX vekov. *Evraziiskii mezhdunarodnyi nauchno-analiticheskii zhurnal*. <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3055> [in Russian].

2. *Doklad komissii XXIX sezdu gornopromyshlennikov Iuga Rossii po 9-mu voprosu programmy: O razvitii otechestvennogo sudostroeniia i torgovogo moreplavaniia v svyazi s razvitiem kamennougolnoi i zheleznoi promyshlennosti*. (1905). I. S. Kannegisser (Ed.). Kharkov: [in Russian].

3. *Eksport zagranitsu produktov gornoj i gornozavodskoj promyshlennosti Iuga Rossii*. (1911). N. F. fon Ditmar (Ed.). (Vol. 1). Kharkov [in Russian].

4. *Eksport zagranitsu produktov gornoj i gornozavodskoj promyshlennosti Iuga Rossii.* (1911). N. F. fon Ditmar (Ed.). (Vol. 2). Kharkov [in Russian].
5. *Eksport zagranitsu produktov gornoj i gornozavodskoj promyshlennosti Iuga Rossii.* (1913). N. F. fon Ditmar (Ed.). (Vol. 5). Kharkov [in Russian].
6. Fomin, P.I. (1924). *Gornaia i gornozavodskaia promyshlennost Iuga Rossii.* (Vol.2). Kharkov: Izdatelstvo Hoziaistvo Donbassa [in Russian].
7. Iz deiatelnosti Pravleniia Vserossiiskogo obshchestva sakharozavodchikov. (1912). *Vestnik sakharnoi promyshlennosti*, 18, 666–670 [in Russian].
8. Krutikov, V.V. (1992). *Burzhuziia Ukrainy ta ekonomichna polityka tsaryzmu v poreformenyi period.* Dnipropetrovsk: Vyd-vo DDU [in Ukrainian].
9. McKay, J.P. (1970). *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913.* Chicago, London: University of Chicago Press [in English].
10. Mestnye izvestiia. (1893). *Gorno-zavodskoi listok*, 10, 1538 [in Russian].
11. *Otchet predsedatelia ekstrennogo sezda gornopromyshlennikov Iuga Rossii gornogo inzhenera t. s. I. I. Zelentsova.* (1903). Kharkov [in Russian].
12. Postanovleniia ekstrennogo sezda gornopromyshlennikov Iuga Rossii, byvshego v g. Kharkove 15–23 ianvaria 1902 g. (1902). *Gorno-zavodskoi listok*, 3, 5445–5447 [in Russian].
13. Puttkamer, Jo. von. (1996). *Fabrikgesetzgebung in Russland vor 1905: Regierung und Unternehmerschaft beim Ausgleich ihrer Interessen in einer vorkonstitutionellen Ordnung.* Köln; Weimar; Wien [in German].
14. Pylypenko, O. (2007). Ukraina u zovnishnoekonomichnykh zviazkakh Rosiiskoi imperii z krainamy Blyzkocho i Dalekocho Skhodu v pershi desiatylittia XX st. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 12, 119–133 [in Ukrainian].
15. *Rezoliutsii vysochaishe razreshennogo torgovo-promyshlennogo sezda.* (1883). Sankt-Peterburg [in Russian].
16. Sokolovskii, S.I. (1916). *Ekonomicheskaiia politika Iuga Rossii.* Odessa [in Russian].
17. Soveshchanie po voprosu o blizhnevostochnom eksporte s uchastiem komandirovannoi Ministerstvom trgovli i promyshlennosti komissii na Blizhnii Vostok dlia izucheniiia blizhnevostochnykh ryнков. (1912). *Torgovo-promyshlennyi Iug*, 5, 69–88 [in Russian].
18. *Statisticheskii ezhegodnik 1912 g. (Sovet sez dov predstavitelei promyshlennosti i trgovli).* (1913). Ch. 3. Torgovlia. Puti soobshcheniia. Sankt-Peterburg [in Russian].
19. Tretii Vserossiiskii sez d predstavitelei birzhevoi trgovli i selskogo khoziaistva. (1909). *Promyshlennost i trgovlia*, 4, 271–273 [in Russian].
20. *Trudy XXVII sezda gornopromyshlennikov Iuga Rossii.* (1903). (Vol. 1). Kharkov [in Russian].
21. *Trudy XXXIV sezda gornopromyshlennikov Iuga Rossii.* (1910). (Vol. 1). Kharkov [in Russian].
22. *Trudy XXXV sezda gornopromyshlennikov Iuga Rossii.* (1911). (Vol. 2). Kharkov [in Russian].
23. *Ukraina–Turechchyna: Novi mozhlyvosti dlia spivpratsi.* <https://www.cci.zp.ua/presscentr4/novosti4/6128-ukrajina-turechchina-novi-mozhlyvosti-dlya-spivpratsi> [in Ukrainian].
24. *Ukraina y Turechchyna liberalizuvaly torhivliu.* *Uriadovyi Kurier.* (2022, February 5). <https://web.archive.org/web/20220207155243/https://ukurier.gov.ua/uk/> [in Ukrainian].
25. *Ukrinform: Ukrainsko-turetskyi biznes-forum stav naibilshym v istorii dvokh krain — prezident TPP.* <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2868850-ukrainskotureckij-biznesforum-stav-najbilsim-v-istorii-dvoh-krain-prezident-tpp.html> [in Ukrainian].
26. *Ustav konsulskii.* (1887). *Svod zakonov Rossiiskoi imperii.* (Vol. 11). Sankt-Peterburg [in Russian].

27. Shandra, I.O. (2012). Kharkivska kamianovuhilna ta zalizotorhova birzha (1902–1917 rr.). *Istoriia ta heohrafiia: zbirnyk naukovykh prats*, 43, 157–162 [in Ukrainian].

28. Shandra, I. (2020). Torhovo-promyslova statystyka predstavnytskykh orhanizatsii pidpriemstv ukrainskykh gubernii (druha polovyna XIX — pochatok XX st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 134–144 [in Ukrainian].

29. Shimanovskii, V.Iu. & Leites, K.S. (1913). *Pravitelstvennye uchrezhdeniia i organizatsii, obsluzhivaiushchie v Rossii i Germanii voprosy eksporta*. Sankt-Peterburg [in Russian].

30. Zhylenkova, I. (2015). Struktura ta dynamika eksportu zernovoi produktsii z Ukrainy (kinets XIX — pochatok XX st.). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia*. *Seriia Istorychni nauky*, 24, 42–48 [in Ukrainian].